

Samfunnets og hverdagslivets lidelsesproduksjon og selvmordsproblematikken. Ansatser til en kritisk refleksjon

Ved forsker og dr. philos. Yngve Hammerlin

Som en nykokt ullgenser
blir sjelen min
i møte med enkelte mennesker:
liten, latterlig og altfor trang.

Inger Marie Fridhov

Helt fra mine første selvmordsarbeider tidlig på 1980-tallet har jeg vært opptatt av å studere hvordan det under våre samfunnsmessige forhold og i hverdagslivet produseres eksistensiell lidelse og ufrihet på en direkte og indirekte måte. Begrepene jeg utviklet, og som forskerkolleger og jeg senere har arbeidet med,* er 'samfunnets og hverdagens lidelsesproduksjon'. Begrepene er dannet ut fra våre mange undersøkelser av selvmord og selvmordsnære handlinger (på individ- og gruppenivå), men også ut fra samfunnsstudier og impulser fra faglitteraturen. Min fengsels-, kriminalitets- og voldsforskning har likeens vært viktig for begrepsutviklingen. Teoretisk inspirasjon til hverdagsanalytisk forståelse hentet jeg blant annet fra det som er kalt hverdagslivets sosiologi og sosialfilosofi (bl.a. amerikansk pragmatisme, H. Marcuse, G. Lukács, E. Bloch, H. Lefebvre, A. Heller, K. Kosik, A. Schutz, E. Goffman, G. Ahrne, J. Asplund m.fl., og innenfor suicidologien – for eksempel D. Douglas og J.M. Atkinson). Jeg utviklet denne grunnforståelsen innenfor et virksomhetsteoretisk, kritisk psykologisk, fenomenologisk og eksistens-filosofisk grunnperspektiv – og da i et indre forhold til konkret empiri. Slik sett er begrepene og teorien til nå brukt som ontologiske analyseverktøy og teoretiske arbeidsbegreper.

Grunnleggende er det at forholdet mellom individ, samfunn og kultur forstås på en innvendig og ikke en utvendig og atskilt måte (jf. vår kritikk av biologisme, psykologisme og sosiologisme: Hammerlin & Enerstvedt, 1988; Hammerlin & Schjelderup, 1994; Hammerlin & Larsen, 1997; Hammerlin & Hauge, 1999; Hammerlin, 1999, 2006, 2008, 2009; Nygren & Fauske, 2004, 2010).

Individet lever ikke i et sosialt vakuum: Det kan ikke leve i et samfunn og samtidig være fri fra det. Levemåte og hverdagsliv danner og påvirker mennesket. Ethvert menneske har en individual- og sosialhistorie. Men den enkelte er ikke bare en sosial hieroglyf eller en reproduserende marionett: Den enkelte er en virksom personlighet, et handlende og skapende subjekt. Hele livet forholder den enkelte seg til den naturgitte og menneskeskapte omverdenen. Derfor er det vesentlig å studere individet i et innvendig dialektisk forhold mellom det biologiske, det psykiske og det sosiale. Ontologisk og eksistensielt sett må den enkelte forstås som individet i samfunnet – samfunnet i individet. Ethvert menneske må dermed oppfattes ut fra den konkrete virkeligheten som møter personen daglig, og som personen forholder seg til som 'sin hverdag' og handler på sin måte ut fra (jf. også Heideggers ontiske nivå). Den enkelte forholder seg praktisk og emosjonelt til andre mennesker og seg selv gjennom skiftende opplevelser, tenke- og væremåter og gjennom forskjellige handlinger, gjøremål og virksomhetsarter (for eksempel arbeid, kulturaktiviteter, sport, friluftsliv, studier m.m.). Hverdagsstrukturer, kulturelle betingelser, levemåte, ideologier, idealer, verdier og samfunnsstrukturer må således erkjennes i et indre forhold. Men disse livsrammene (som muligheter og begrensninger) må også forstås i et indre forhold til den enkeltes personlighetsutvikling og personens selverfarte virkelighet, emosjonelle og kognitive utfoldelse, og hans/hennes behov og handlekompetanse. Den enkeltes tilstedeværen, sosiale posisjon og livsførsel er hele livet en væren-i (hverdags)verden, og gis betydning og mening i en kollektivt skapt og konkrethistorisk sammenheng.

Artikkelens problemstilling

Artikkelens problemstilling omfatter et utvalg av lidelsesproduserende forhold som jeg på basis av egen forskning mener blir for lite avdekket og drøftet i mange

selvmordsstudier – også innenfor etiologisk sosial epidemiologi og sosial epidemiologi. Følgende spørsmål kan derfor stilles: Fokuserer man for smalt på den samfunnsskapte virkeligheten og samfunnets og hverdagens mangfoldige lidelsesproduksjon? Man kan og stille spørsmål om mange statistiske studier snevrer virkelighetsbildet for mye inn, slik at det blir for reduserende sett i lys av et komplekst mangfold og ofte en opphopning av lidelsesproduserende forklaringsfaktorer på individ-, gruppe- og klassenivå. Preges analysene av en fagortodoksi der en del selvmordsforskere for ensidig og repeterende retter fokus mot enkelte gitte problemfaktorer, mens andre viktige forklaringsfaktorer underkjennes eller blir borte i de statistiske abstraksjonene og reduksjonene? Hvilke problemfaktorer velges ut med hvilken begrunnelse? Og videre: Brukes kunnskapene på individnivå godt nok i analysene? Har suicidologien adekvate teorier, en forståelse og et fagspråk for å kunne analysere enkeltmenneskets eksistensielle og hverdagsproduserte slitasje i lys av de samfunnsmessige forholdenes utvikling? Er den faglige tilnærming god nok for å kunne studere klasse-, etniske og gruppemessige forskjeller i livsbetingelsene? I denne artikkelen har jeg for liten plass til å diskutere disse kompliserte spørsmålene. Innspillene mine har derfor status som *ansatser til kritisk refleksjon og videre tenkning* om en teoriutvikling som bedre kan avdekke og problematisere konsekvensene ved samfunnets og hverdagens lidelsesproduksjon. I en påbegynt bok om en kritisk suicidologi drøfter jeg dem grundigere.

Begrepenes innhold, betydning og mening

Forståelsen av forholdet individ/samfunn er grunnleggende. Vår tilværelse og deltakelse i samfunnet har praksisrammer og virksomhetsarter, kravstrukturer, idealer og verdier som former innholdet i vår tenkning, våre følelser og vår væremåte. Det gjelder både i motgang og medgang.

* Begrepsutviklingen er tidligere gjort sammen med medforfattere. Den er videreført på basis av bl.a. samtaler og fagdialoger jeg har hatt på 1990-tallet og 2000-tallet med professorene Regi Enerstvedt, Pär Nygren, Ole Dreier, Uffe Juul Jensen, Paul Leer-Salvesen og Arne Johan Vetlesen, og universitetslektorene og psykologene ved Institutt for Psykologi i København, Benny Karpatschof og Morten Nissen – samt universitetslektor og psykolog ved Dansk Pædagogisk Universitet, Charlotte Mathiassen.

Det skapes mye godt i samfunnet, men det utfoldes også mye smertefullt og ødeleggende mellom mennesker som er verdighets- og integritetskrenkende. Væremåter og tanker formes på godt og ondt i personens skapende eller destruktive forhold til omverdenen – både i forhold til natur, til gjenstander og til andre mennesker. Vi må derfor fokusere på hva det er i våre idealer, livsformer og virksomhetskrav som får mange mennesker til å oppleve de eksistensielle betingelsene og tilværelsen som truende, uutholdelige, kvestende og krenkende. Så belastende er livs- og hverdagsituasjonen for mange at de ikke bare sliter helsemessig, men også eksistensielt og sosialt. Å bryte livet blir for mange en nærliggende tanke. Forskningsmessig må det brukes flere tilganger for å avdekke kompleksiteten og flersidigheten i slike belastende forhold – både de synbare og ikkesynbare, de direkte og de indirekte forholdene. Forskerblikket må fokusere på lidelsesproduserende grunnvilkår, virksomhetsstrukturer og undertrykkende forhold mellom mennesker på forskjellige sosiale arenaer. Fokus må rettes mot relasjoner, væremåter, makt-, praksis- og kravstrukturer i det sosiale liv som påfører enkeltmennesker (eller grupper av mennesker) ufrihet og eksistensiell smerte, og som bryter inn i deres integritet og verdighet. Mest konkret dreier det seg om objektive hverdagsbetingelser som sliter enkeltmennesker ut, men óg den enkeltes personlige måte å forholde seg til disse vilkårene på. Forskjellige sosiale, relasjonelle og sosiomaterielle kontekster danner rammen om den enkeltes liv – kontekster som eksisterer i kortere eller lengre perioder. Lidelsesproduksjonen truer ofte personens egenværen og sosiale liv på forskjellige sosiale arenaer. En opphopning og kjedereaksjon av sosiale tap, helsemessige problemer og eksistensielle lidelsesopplevelser skaper for mange en grunnstemning av fortvilelse, sorg og resignert livsmatthet. For mange blir også alle krenkelser, ekskluderinger og den sosiale volden de utsettes for en konstant eksistensiell trussel. Lidelsesproduksjonen har mange former og konsekvenser som slår forskjellig ut for

ulike sosiale klasser, grupper og individer på forskjellige sosiale arenaer.

Visse former for lidelse vil imidlertid ikke kunne fjernes. Livets dialektikk består av lidelsesopplevelser og deres motsetninger. Måten enkeltmennesket forholder seg til lidelser, sorg og plager på, varierer selvsagt. Den enkeltes muligheter for og ressurser til å løse livsfloker er også forskjellig. Uansett hvor gode og harmoniske livskvaliteter som utvikles, vil det alltid være situasjoner der mennesker opplever egenværen og (sam)livsforholdene så plagende at livet ønskes borte: Det vil alltid være forskjellige former for tap, sykdom, ulykker, dramatiske hendelser og katastrofer som man ikke kan forebygge eller fjerne. Men – hvis vi ikke kan oppheve visse former for eksistensiell lidelse og smerte, kan vi i alle fall gjøre alt for å mildne dem. Mange sorg- og lidelsesopplevelser er imidlertid nødvendige for ethvert menneskes erfaringskapital, og er en kilde til personlig vekst. Et smertefritt liv vil, paradoksalt nok, gjøre oss svært sårbare; lidelses- og smerteopplevelser kan dermed også være basis for en personlig og kollektiv handlingsmessig beredskap og kompetanse for endring av livssituasjonen (Nygren, 2004; Nygren & Fauske, 2010).

Det er imidlertid mange menneskeskapte lidelsesformer som er uakseptable. Hammerlin & Schjelderup, 1994; Hammerlin, 1999, 2005, 2006). De er skapt i og gjennom samfunnsmessige strukturer, sosiomaterielle forhold, forskjellige virksomheter og relasjoner. *Mer-lidelse* kalte filosofen H. Marcuse *denne unødvendige lidelsen*. Den er en konsekvens av politiske, samfunnsmessige og menneskeskapte forhold som påfører grupper og enkeltmennesker livsmerte og eksistensiell maktesløshet, og som må og kan motarbeides på et etisk, politisk, ideologisk, praktisk, solidarisk og faglig grunnlag. I samme tankebaner betoner filosofen A.J. Vetlesen at samfunnsutviklingen også fører til sosiale patologier og til “et liv med uforholdsmessige sterke innslag av samfunnsmessig forårsaket lidelse og ubehag” (Vetlesen, 2009, s. 25). Sosiologen U. Becks begrep *risiko-samfunn* bør kunne inspirere også selvmordsforskere til en videre og dypere

forståelse av lidelsesproduserende samfunnsforhold – relatert til de sosiale, materielle og miljøskapte livsbetingelsene. Det samme gjelder filosofene og sosiologene A. Honneths, P. Bourdieus, Z. Baumans, S. Zizeks, N. Luhmann og R. Sennetts samfunnsdiagnoser og analyser. Det er mildt sagt forunderlig at disse samfunnsteoretikernes mange og nye arbeider ikke er mer brukt i suicidologiske studier.

I våre tidligere arbeider har vi presentert lidelsesproduksjonen i mange og varierte former. Presentasjonen er omfattende og utviklet på basis av våre studier av samfunnsmessige og hverdagsrelaterte forhold på ulike nivåer og på forskjellige sosiale arenaer (samfunns-, klasse-, sosiale sjikt-, institusjons-, par- og individnivå). De konkrete studiene på individnivå har ikke minst vært en grunnleggende empiri som også har formet de metodiske og teoretiske perspektivene. Jeg henviser derfor til noen av disse studiene (Hammerlin & Bødal, 1988; Hammerlin & Enerstvedt, 1988; Hammerlin & Schjelderup, 1994; Hammerlin & Larsen, 1997; Hammerlin & Hauge, 1999; Møller, 2000; Hammerlin, 1999, 2001, 2005, 2006, 2010).

Jeg skal svært kortfattet presentere *et utvalg* av faktorer som på mange måter gjenspeiler våre samfunnsidealene og vår livsforms tvetydige og motsetningsfylte karakter og som vi gjennom våre studier har registrert at mange selvmordsnære opplever som byrdefulle, eksistensielt truende og lidesskapende i hverdagen. Ett lidelsesproduserende forhold jeg mener det blir tatt altfor lett på i mange suicidologiske arbeider, er makt-, krenkelses- og voldsproblematikken. Jeg vil dessuten tydeliggjøre et par andre viktige sosiologiske og sosialfilosofiske begreper som også kan relateres til denne problematikken: konkurranseideologi, individualisme, kynisme og fremmedgjøring.

Eksempler på samfunnets og hverdagens lidelsesproduksjon

Selv mordet er en av flere måter å løse opp livsfloker og motsetninger mellom mennesker på. Selvmordet kan uttrykke avmakt, men kan også være en form for

motmakt. Bevegrunnen for og meningen med selvmordshandlingene er flere, alt etter livssituasjonen og de behov og mål man har med handlingen. Det gjelder både når handlingen er et uttrykk for avmakt og når den er et uttrykk for motmakt. Selvmord må også forstås som kommunikasjon.

Hvis selvmordets mening legges til grunn, har vi på basis av konkret empiri analytisk sett sondret mellom ulike selvmordsmotiver (Hammerlin & Enerstvedt, 1988; Hammerlin & Schjelderup, 1994; Hammerlin, 2006) som (i) beskyttelse mot noe eller noen, som (ii) hevn og gjengjeldelse, som (iii) et pressmiddel, som (iv) et offer eller en oppofrelse, eller som (v) en æressøkende handling. Innenfor hver av disse finnes det en rekke undergrupper. De forskjellige selvmordsmotivene kan ha vidt forskjellige ontologiske forklaringer, og må derfor studeres konkret. Motivene kan oppfattes rasjonelle og gjennomtenkte eller irrasjonelle og uklare dannet i en kaotisk sosial og psykisk situasjon.

I den omfattende franske sosiologiske studien *La Misère du monde*, ledet av sosiologen og filosofen P. Bourdieu (1993), betones det at individuelle lidelser også har klassemessige og samfunnsmessige årsaker, og i et intervju i 1992 poengterer han: "I den undersökning vi för närvarande bedriver angående den sociala nöden i samhället stöter vi på många människor, [...] som dagligen upplever samhällskonflikter som personliga dramer." (Bourdieu, 1999, s. 15). Slik sett forstås individ og samfunn (og sosiale felt) i et innvendig forhold i et hverdagens 'ontologiske drama'.

Visse verdier defineres som allmenne og aksentuertes sterkt både politisk, kulturelt og ideologisk. Vi lever og er virksomme innenfor konkrete makt- og kravstrukturer: Markedsideologien, effektivitetskravene, formålsrasjonell økonomisme og kynisk kapitallogisk praksis øver et praktisk og ideologisk trykk mot menneskers livskvaliteter i hverdagen. En grunnstemning av avmektighet eller tankeslapp likegyldighet preger manges tenkemåte i forhold til globaliseringens uhemmede vekst og miljøskader som påføres vårt

felles livsgrunnlag. Moralens sjanser i markedets nytte- og effektivitetsorienterte tidsalder synes derfor svekket, poengterer filosofene Vetlesen & Henriksen (2003).

Globaliseringsproblematikken, klima-, fattigdoms- og finanskriser har bekreftet at mange føler seg motløse overfor de økonomiske forholdenes tyste tvang med en ideologisk og økonomisk logikk som sterkt påvirker arbeids- og hverdagslivet. Arbeidsløshet, store gjeldsbyrder, konkurser, tap av posisjoner og sammenbrudd eller betydelige begrensninger i fundamentale levkårsbetingelser for den enkelte kan få fatale sosiale og helsemessige følger – også i form av personers egen-søkte død. Fattige og sosialt nødstilte mennesker sliter helsemessig, sosialt og eksistensielt med tærende livsbetingelser som aktualiserer livsopphøret som mulighet i håpløsheten.

Det sosiale livet formes på mange sosiale arenaer både direkte og indirekte av en økonomisk reduksjonistisk overstyring. Viktige samfunnsmessige idealer og verdier, som skal sikre livskvalitet og sosial trygghet, svekkes ved fremmedgjørende økonomisme og ensidige og effektivitetsorienterte praksis- og kravstrukturer. Privatisering, bedriftsnedleggelse og nedrustning av offentlig service-tiltak i form av sosialhjelp og helsetjenester forringer livskvaliteten for mange.

Økonomismen og nyliberale grunnideer har påvirket arbeidsmiljøer både i offentlig og privat sektor. På arbeidsplassen møter mange en ledelses- og styringsrasjonalitet som kan få en kynisk, maktfull, nedvurderende og utnyttende praksis. Tankevekkende innspill for suicidologien er de lidelsesforholdene som psykolog N.D. Prætorius (2004) viser i sitt kliniske og sosialpsykologiske arbeid. Hun avdekker og konkretiserer de fysiske, psykiske og sosiale belastninger som rammer mange behandlingssøkende arbeidstakere som har vært utsatt for effektivitetspress og de nye ledelses- og maktstrukturene. Ifølge Prætorius har New Public Management-ideologien, som har vunnet fram på flere områder i samfunnet, fått alvorlige konsekvenser for manges helse og livsbetingelser. Foruten arbeidstakernes og ledernes

stress- og belastningslidelser, avdekkes lederskapets og kollegers fremmedgjørende væremåter og mangel på empati.

Det moderne samfunnets effektivitets- og lønnsomhetskrav om strukturelle endringer og høyt utviklingstempo preges av sosial uro. Globalisering og sosial og geografisk mobilitet kan føre til at sosiale nettverk blir "tynnslitte", frynsete eller rakner. Også de demokratiske rettighetene kan grunnstøte eller sterkt hemmes: Mange mister en sosial og kulturell trygghet ved at den nære sosiale kontrollen og integriteten svekkes. Desintegrasjon og sosial ekskludering skjer både på gruppe- og individnivå. Ustabile sosiale forhold og anomie, som durkheimiansk sett utvikles både i oppgang og nedgang, kan være betydningsfulle delforklaringer på selvmordsproblematikken. Den sosiale struktureringen kan også få tærende eksistensielle konsekvenser: Mange lever både åpent og skjult under byrdefulle livsbetingelser i en økonomisk og kulturell fattigdom, men også i forhold til det Bourdieu vil betegne som kulturell og sosial kapital.

Makt-, krenkelses- og voldsproblematikk

Et tema som jeg mener er altfor lite studert innenfor suicidologien er menneskers påførte ufrihet og integritetskrenkende erfaringer med repressive maktstrukturer og andre menneskers krenkelser og bruk av undertrykkende makt, vold og hersketeknikker. Undertrykkelse, voldsbruk og overgrep skjer på forskjellige sosiale arenaer som arbeidsplassen og skolen, i nabolaget og heimen. For mange er underkuelsen, makt- og voldstrykket konstant og foregår i åpne og skjulte former, både direkte og indirekte (jf. bl.a. Møller, 2000; Hammerlin, 1999, 2002, 2004, 2006, 2008, 2009). Bruken av makt- og hersketeknikker er svært variert (Ås, 1979). De mange sosiologiske maktstudier vil være et viktig kunnskapsarsenal for suicidologien. Makt er ulikt fordelt, enten det er i privatsfæren eller i den offentlige sfære. Ulike sosiale posisjoner, klassetilhørighet, roller og personlige væremåter gir forskjellige muligheter til bruk av

makt, krenkelses- og hersketeknikker, men også misbruk av makt og overgrep. Sosialfilosofen A. Honneth (2000, 2003, 2003b) har i sine Hegel-inspirerte anerkjennelsesteorier (i privat, rettslig og solidarisk sfære) vist til anerkjennelsens motsetning i former for moralske krenkelser. I primærrelasjonene uttrykkes den moralske krenkelsen ved at selvtiliten skades (blant annet ved fysiske krenkelser); i rettsforholdet krenkes selvaktelsen; i det kulturelle verdifelleskapet er de moralske urettferdighetene representert ved et krenket selvverd. Filosofen N. Fraser (2003, 2009) utvider Honneths forståelse og viser til anerkjennelse som et spørsmål om rettferdighet. Fraser poengterer det urettferdige, statusunderordnende og underkjennende i at individer og grupper nektes status som fullverdige deltakere i den sosiale interaksjonen. Det vises betydelig vilje til sosial eksklusjon på mange sosiale arenaer, og noen blir systematisk og strukturelt utsatt for den. Dermed kan relasjonene på enkelte sosiale arenaer "bli et sosialt redselsskabinett" der makt- og voldsbruken fører til avmakt og knugende ufrihet som tærer på livslysten. Makten er overalt, sier filosofen M. Foucault (2002, 2002b); den produseres hele tida – både ved åpne og skjulte kontroll- og disiplineringsteknikker. I Foucaults *Overvåking og straff* (1977, 2002) er disiplinen et overordnet begrep for praksiser, påvirknings- og reguleringsmetoder. Disiplinen er det moderne samfunnets arrangementer med institusjoner der individualiseringen, normaliseringens logikker og selve blikket er betvingende. Hensikten er ikke bare å underkaste og ha grader av underkastelse som mål; kroppen skal gjøres lydigere og nyttigere – det vil si målet er å øke graden av ferdigheter ved siden av underkastelsen. Foucault betegner makten på individnivå som maktens mikrofysikk og poengterer at disiplinen er detaljens politiske anatomi – en mikromakt. Disiplinen frambringer noen lydige, føyelige og trenede kropp; den øker kroppens styrke (i form av økonomisk nytte) og minsker de selvsamme krefter (i form av politisk lydighet).

Foucault stiller spørsmål om hvordan maktrelasjoner formes og utøves. Makten besittes ikke, den utøves gjennom praksis mellom mennesker der disiplinering og selvdisiplinering blir grunnleggende. Hans dynamiske og prosessuelle maktbegrep skiller seg fra sosiologiens mer substansielle maktforståelse (identifisering og lokalisering av makt, maktens former og relasjoner). Etter min mening må imidlertid begge forståelsesmåtene av makt og disiplinering være grunnlag for analysene for å få et adekvat bilde av maktens og disiplineringens problem og dialektikk.

Foucault er opptatt av hvordan makten utfoldes, ikke besittes. I ethvert samfunn er kroppen fanget inn i maktrelasjoner, framhever han, som pålegger den tvang, forbud eller plikter. Det er kroppen og sjelen som er gjenstand for makten. Foucault poengterer forholdet mellom makt og viten og viser til hvordan mennesket som kunnskapssubjekt og kunnskapsobjekt utvikles på dette grunnlaget. "Kroppen bliver genstand for nye former for viden ved at blive målet for de nye magtmekanismer", framhever han (Foucault, 2002, s. 171). Foucaults begrep 'maktens mikrofysikk' betegner maktens effekter på kroppen, i klasseværelset, på fabrikken, i familien et cetera. Det er viktig å poengtere at maktbruken ikke bare er noe man underkaster seg og er et passivt offer for; underkastelsesprosessen forutsetter også en selvdisiplinering. Gjennom den enkeltes egne disiplinerte handlinger formes, reproduseres, struktureres og konstitueres maktforholdene. Dette er effektivt fordi underkastelsen bygges naturlig inn i hverdagens væremåter (se Hammerlin, 2009, s. 200ff, s. 542ff). Således opprettholdes og forsterkes undertrykkelsen gjennom egne virksomheter og handlinger (jf. også Hegels kjente metafor om maktforholdet mellom slaven og herren i *Phänomenologie des Geistes / Åndenes fenomenologi*, den presenteres dessuten i Møller, 2000, s. 20–21).

Også sosiologiprofessoren T. Mathiesens arbeider (1978) om den skjulte disiplineringen kan være et viktig analytisk bidrag for suicidologien. Den skjulte

Edgar Degas: Exhausted Dancer

disiplineringen er for Mathiesen strukturell – "den er en del av vårt dagligliv, den er uavgrensbar og eter seg derfor inn i en, den er ikke-støyende og går derfor ofte upåaktet hen, og den er dynamisk i den betydning at den i vår samfunnsform er blitt stadig mer omsegripende" (Mathiesen, 1978, s. 17). Mathiesen framhever videre at den skjulte disiplineringen er absorberende, systemplasserende, profesjonaliserende, legaliserende og maskerende i sin virkemåte.

Det er i lys av ovenstående makt- og disiplineringstudier at det kan åpnes for dypere og andre forståelsesmåter også for suicidologien (Møller, 2000; Hammerlin 2002, 2004, 2008, 2009).

Ny og viktig forskning viser også at det kontrollsamfunnet som nå utformes i åpne og skjulte former kan få svært antidemokratiske konsekvenser og kan føre til betydelige problemer og lidelse for ikke bare enkeltpersoner og grupper, men alle samfunnsborgere: T. Mathiesen (1978, 2000) og filosofen J. Hammerlin (i *Terrorindustrien*, 2009) avdekker ved en rekke eksempler faren ved det nettverket

av teknologibaserte overvåkings-, makt- og disiplineringsstrukturer som utvikles i de moderne samfunn, og som folk flest står fullstendig maktesløse overfor. Slike antidemokratiske prosesser utvikles også ved klima- og miljødelegasjoner og ved finanskapitalens ukontrollerte virksomhet. For å bruke Marcuse (1969, 1972): Det formes dermed en kollektiv likegyldighet og repressiv toleranse som truer demokratiske prosesser, livskvaliteten og tryggheten.

I suicidologisk forskning må det fokuseres mer på maktstrukturer, maktovergrep, voldsbruk og krenkelser (altså maktbrukens negative og lidelsesproduserende sider) både i den offentlige og den private sfæren. Dette må gjøres med basis i nyere teoretiske perspektiv på makt, vold, avmakt og motmakt. Atskillige som bryter livet er ofre i fastlåste og repressive makt- og hverdagsstrukturer der de utsettes for vold, undertrykkelse og krenkelser. Maktmisbruk, hersketeknikker, trakassering og mobbing som mange utsettes for – enten det er på arbeidsplassen, i ulike institusjoner, familien, nabolaget eller skolen – fører ikke minst til tærende utbrenthet, angst, avmektighet og fortvilelse. Konsekvensene av volds- og maktbruk samt ufrihetsskapende og krenkende forhold må derfor studeres grundigere innenfor suicidologien.

Mange utsettes for vold og undertrykkelse i familien (jf. også incest og annen seksualisert vold), enten som periodevis overgrep eller ved et permanent hverdagsliv under et kompakt makt- og voldstrykk i det jeg har kalt 'den totalitære familie'. Atskillige studier av vold i familien er etter min vurdering også for innskrenkende i måten de forstår undertrykkelsen, makt- og voldsbruken på (se min kritikk: Møller 2000; Hammerlin 2002, 2004, 2008, 2009). Begreper som psykisk og fysisk vold er spinkle analysegrunnlag for forskningen. Voldsforståelsen må utvides til å omhandle strukturelle, systemiske, institusjonelle, sosiale, ideologiske og symbolske makt- og voldsformer (Møller, 2000; Hammerlin, 2002, 2004).

Konkurransedeologi, kynisme, individualisme og fremmedgjøring

Visse ord får en ideologisk fetisjkarakter, konkurranse er et slikt ord. Ordet konkurranse er blitt en politisk-ideologisk trylleformular presentert som et gitt gode for alle. Men i hvilken grad har man studert de negative konsekvensene konkurransen får for enkeltmennesker?

Sosialfilosof, sosiologer og sosialpsykologer poengterer også konkurransens dysfunksjonelle, maktkonstituerende og tvingende karakter og beskriver den som en av de fremste årsakene til angst og frykt i vår kultur. Det moderne samfunnets vellykkethetspress og posisjonskamper blir for mange et liv under kronisk stress, slitasje og fiendtlighet. Mistenksomhet, mistillit, intriger, sjalusi og misunnelse preger hverdagsrelasjonene.

Mange føler seg nedvurdert som mennesker, både i forhold til hva de gjør og i forhold til hva de er eller hvordan de ser ut. Andre mister sin sosiale tilhørighet og sosiale identitet ved at de utkonkurreres eller mislykkes i sine ambisiøse livsprosjekter. Det moderne samfunnets kravstrukturer, folks væremåter og posisjonskamper kan føre til prestisjetrykk, stress, elitistisk streberi og vellykkethetspress på nær sagt alle områder. Konkurransedeologien kan likeens utgjøre en trussel mot samhørigheten og kan forsterke individualisme og sosial isolasjon. Konkurransedeologiens sosiale, psykiske og fysiske slitasje er svært belastende for en del mennesker og må studeres grundigere og mer konkret innenfor suicidologien.

Kynisme og likegyldighet må forstås sosiologisk, psykologisk og filosofisk. Noen fagfolk ser kynismen og likegyldigheten som et psykologisert uttrykk for kulturgitte betingelser. Andre ser kynisme og likegyldighet som et resultat av sosiokulturelle krav og som egoistiske livsprosjekter der andre mennesker degraderes og brukes som middel til den enkeltes framgang og fortjeneste.

Kynismen har mange former, særlig som et virkemiddel i maktutfoldelse. Filosofen P. Sloterdijk (1988) konkretiserer kynismens virkefelt institusjonelt og strukturelt som militærkynisme, herre,

stats- og overmaktskynisme, og som religions-, medisins-, kunnskaps- og informasjonskynisme. 'Den kyniske fornuft', i Sloterdijks forståelse, betegner den moderne falske bevissthet. Kynisme og likegyldighet preger menneskers væremåter på mange sosiale arenaer og er en åpenbar trussel mot menneskeverdet, solidariteten og anerkjennelsen av et annet menneskes integritet. At kynisme også kan avleses i politiske handlemåter og i institusjoners virksomheter, kan for mange skape en grunnstemning av eksistensiell utrygghet. (Se for øvrig filosofen W. Sofskys nye bok *Das Buch der Laster*, 2009)

Fremmedgjøring, men også tinglig- og objektgjøring av mennesker, tydeliggjorde vi på 1970- og 1980-tallet som en viktig delforklaring på at mange (for-) søkte livsavbruddet. Mange menneskers forhold til hverandre preges av å være som forhold mellom ting, hvor andre mennesker nettopp reduseres til å være midler i den enkeltes egoistiske livsprosjekt. "Fremmedgjøring er ikke bare en følelse, noe subjektivt, men en egenkap ved ens ytre objektive situasjon" [...] hevder sosiologiprofessoren D. Østerberg (1977, s. 447). "Fremmedgjøring reduserer, tynner ut og komprimerer synet på den annen," skriver Bauman (1998, s.120). Også Durkheims anomibegrep er et uttrykk for fremmedgjøring. Overforenklinger og nedvurderende karakteristikk, i tillegg til visse diagnostiseringer, klientifiseringer og rolletypifiseringer, kan oppfattes som uttrykk for objekt- eller tingliggjøring. Likeledes kan ulike former for institusjonell sanksjonering, kontroll og disiplinering avspeile fremmedgjort avstandsgjøring (jf. *Fangenes tapsliste/fengselshverdagens lidelsesproduksjon*, Hammerlin, 1987/1994b/2008). I de moderne samfunnene lever menneskene riktignok fysisk nært, men ofte på stor psykisk, moralsk og sosialt fremmedgjort avstand til hverandre. Fremmedgjøring er også et grunnelement i sosial sortering, ekskludering og sosial overflødiggjøring av mennesker. Atskillige rives løs fra det sosiale fellesskapet og støtes ut ved ulike former for segregering.

Rasisme, fremmedkulturell fiendtlighet og stigmatisering er noen eksempler på sortering og desintegrasjon. Historien har gjort oss kjent med begrepet "etnisk rensing". I hverdagens lidelsesproduksjon finnes det en annen form for utskillelse, sortering eller avsondring – en 'sosial rensing' der grupper og enkeltmennesker marginaliseres, stigmatiseres og nedvurderes. De degraderes, deklasseres, diskvalifiseres og gjøres 'sosialt døde' og inhabile, de blir gjort unødige og irrelevante. Grupper av våre medmennesker lever dessuten desintegrert og på sosial avstand fra andre i en knugende og ikke selvvalgt ensomhet og tosomhet. Ensom- og tosomhet er selvsagt ikke alltid opplevd selvdestruktivt og smertefullt; tvert om – ensomheten kan også være sett på som en kontemplativ og kreativ mulighet og dermed valgt som en kvalitetsforsterkende virksomhet og væren. I denne lidelsesproduserende sammenhengen er vi derimot opptatt av en negativt opplevd ensomhet i sosial-fysisk forstand som utestenger fra felleslivet og visse sosiale arenaer. En slik belastende, underkuende og utstøtende ensomhet kan man imidlertid også oppleve som en undertrykkende og livssvekkende ensomhet som gruppelem innenfor et sosialt fellesvirke (jf. for eksempel diverse mobbestudier). I tidligere arbeid har vi drøftet sosialt utstøthet og marginalisering mer inngående som ikke en væren *utenfor* samfunnet, men som en annen måte å være i det på. (Se bl.a. Hammerlin & Enerstvedt, 1988; Hammerlin & Schjelderup, 1994.) Vi har også studert selvvalgt isolasjon og de problemene som oppstår for den enkelte som velger en slik avsondring (Hammerlin & Larsen, 2000).

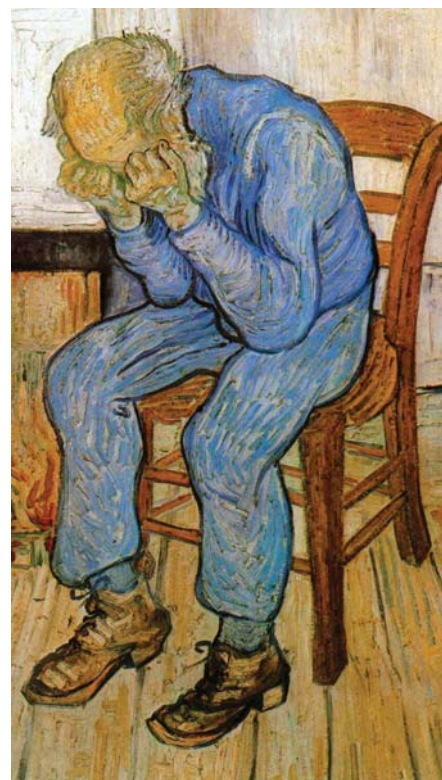
Mange lever et tilsynelatende velintegrert sosialt liv, men har unektelig en sterk opplevelse av sosial avsondrethet og indre ensomhet. Våre studier viser til sammenhenger mellom sosial utstøtning, ensomhet og mangelfull livslyst. I en tid der individualismen og egosentrismen får karakter av å være en grunnfestet ideologi, tydeliggjøres ideologisk og politisk også den enkeltes eget ansvar for sine eksistensielle og sosiale problemer.

Nyliberalismens menneskesyn, hevdes det (jf. bl.a. Bourdieu, 1993, 1999; Lundkvist, 2001; Fenger-Grøn & Kristensen, 2001; Vetlesen & Henriksen, 2003; Tranøy, 2007; Vetlesen, 2009), har svekket samfunnets kollektive velferdsfundament og dermed den kollektive tryggheten. Spørsmålet er om det ikke har skjedd en ideologisk forskyvning fra 'et godt samfunn for alle' til 'mitt personlige lykkksamfunn'? Hverdagsideologien preges derfor av at samfunnskapte problemer individualiseres og oppfattes som selvforskyldte (man er sin egen lykkes eller ulykkes smed). Utviklingen kan føre til at håpløsheten, skammen, lidelsen og selvmordsnærheten forsterkes, og til at enkeltmennesket sosialt sett blir mer sårbart og ensomt med sine eksistensielle byrder.

Mange lever et rastløst samfunnsnivå, med en livsførsel som pendler mellom flukt, tilpasning, avmakt og motmakt. Noen søker tilflukt i forskjellige stimulanter eller rusorienterte miljøer. En del søker også livsidealer i stresskrevende liv som svinger mellom dyp pessimisme og selvbedragerisk optimisme. I en slik overbelastet livssituasjon er det mange som opplever en eksistensiell sårbarhet og tyngende avmakt. Mange er urolige for eller har mistet troen på framtida og sliter tungt med en grunnstemning av tærende håpløshet og pessimisme. Pessimisme, avmakt, opplevelse av håpløshet og eksistensiell tomhet knyttes sammen. Den kollektive tryggheten synes svekket, det gjør individet sårbart.

"Et mangfold av vinklinger og bidrag til forståelse og forebygging er nødvendig," betoner psykiater L. Mehlum (1999, s. 17) i sitt forebyggingsperspektiv mot selvmord. Mehlums innspill er viktig i forhold til det moderne samfunnets kompleksitet og de motsetningene og merlidelsesformene som utvikles. Det er imidlertid et spørsmål om vi i suicidologien nyttiggjør oss godt nok det vitenskapsteoretiske, faglige og metodologiske mangfoldet for å kunne få en bedre og mer mangfoldig kunnskapskapital om den samfunns- og hverdagskapte lidelsesproduksjonen, men også for å bevisstgjøre de gode livsbetingelsene. Begge

tilnærmingene vil kunne være viktige bidrag i det forebyggende arbeidet på alle nivåer og sosiale arenaer. Det forskningsmessige og vitenskapsteoretiske mangfoldet vil kunne være en mulighet for å sikre en videre og dypere forståelse av selvmordsproblematikken både på samfunns- og individnivå. I lys av dette stiller jeg da også spørsmål om en del av selvmordsforskningen er for fåfaktoriell, stereotyp og kausalsøkende i årsaksforklaringene til selvmord. Det poengterte mangfoldet vil også kunne være et nødvendig motstykke til eventuelle forsøk på faglige monopoliseringer, hegemoniseringer og kanoniseringer av visse faglige tilnærminger og metoder. Ortodoksi og faglig innsnevring begrenser både kunnskapsproduksjonen og den forebyggende virksomheten. Overflattisk og ukritisk bruk av populære og faglige moteretninger kan også slå svært negativt ut. Mine kritiske merknader betyr videre at selvmordsproblematikken ikke må reduseres bare til et helseproblem, men derimot studeres ontologisk,

Vincent van Gogh: Old Man in Sorrow (On the Threshold of Eternity)

eksistensielt og strukturelt som samfunns- og hverdagslivets grunnleggende betingelser for enkeltmennesker og samvirket mellom dem. Målet i samfunns- og hverdagslivet, men også i det forebyggende arbeidet, må være å skape trygghet og solidarisk omsorg innenfor en praktisk humanisme der menneskeverd, likeverd og den personlige integritet står i sentrum for livsbetingelsene (Hammerlin & Hauge, 1999). Spørsmålet er om vårt samfunn utvikles i en retning der det skjer.

En dypere forståelse av det indre forholdet mellom samfunnsmessige og kulturelle betingelser og den enkeltes leve-måte og hverdagsliv, innebærer óg at det sosiale, det psykiske og det fysiske må ses i et innvendig, vekselvirkende forhold. Videre betyr det at kvalitative metodetilnæringer må få en atskillig bedre posisjon i det analytiske arbeidet. Likeens forutsettes det at det må vises mer kurasje og større faglig kreativitet gjennom kritiske samfunnsanalyser, men også for å kunne avdekke samfunnets og hverdagens lidelsesproduksjon på institusjons-, klasse-, gruppe- og individnivå.

Artikkelen er som poengtert ansatser til videre tenkning – det vil si at både teori- og metodeutviklingen foreløpig er uferdig. Det videre arbeidet med begrepene og forståelsen er epistemologisk, ontologisk, aksiologisk, vitenskapsteoretisk og metodologisk svært utfordrende og krevende – men nødvendig. I den planlagte boka som jeg skriver med basis i en kritisk suicidologi vil jeg vende tilbake til temaene.

Yngve Hammerlin er dr.philos. i kriminologi og rettsosnologi og magister i sosiologi. Han er forsker ved KRUS, Kriminalomsorgens utdannings-senter. Hans spesialområder er selvmord, fengsels- og avvikssosiologi. Han har skrevet en rekke bøker, forskningsrapporter og artikler om selvmord, kriminalomsorg, virksomhetsteori, menneskesyn og vold. Enkelte massemedia har definert ham som lidelsens sosiolog. Han arbeider innenfor en sosialfilosofisk tradisjon.

Bauman, Z. (1998). **Globaliseringen og dens menneskelige konsekvenser**. Oslo: Vidarforlaget.

Bauman, Z. (2001). **Flytende modernitet**. Oslo: Vidarforlagets kulturbibliotek.

Beck, U. (2000). **Risksamhället**. Uddevalla: Daidalos.

Bourdieu, P. (1999). **Moteld**. Stockholm: Brutus Östlings Bokförlag.

Bourdieu, P. et al. (1993). **La misère du monde**. Paris: Éditions du Seuil.

Fenger-Grøn, C., Kristensen, J.E. (red.) (2001). **Kritik af den økonomiske fornuft**. København: Hans Reitzels forlag.

Foucault, M. (1997). **Det moderne fengsels historie**. Oslo: Gyldendal, Fakkell.

Foucault, M. (2002). **Overvågning og straf**. København: Det lille forlag.

Foucault, M. (2002b). **Sexualitetens historia, bd. 1. Viljan att veta**. Göteborg: Daidalos.

Fraser, N. (2009). **Sosial rettferdighet i identitets-politikens tidsalder. Omfordeling, anerkjennelse og deltakelse**. I: *Agora*, nr. 4, 2009, s. 213–235.

Fraser, N. (2003). **Den radikala fantasin. Mellan omfördelning och erkännande**. Uddevalla: Bokförlaget Daidalos.

Fridhov, I.-M. (1997). **Kom ut**. Oslo: Eget forlag.

Hammerlin, J. (2009). **Terrorindustrien**. Oslo: Manifest.

Hammerlin, Y., Enerstvedt, R.Th. (1988). **Selvmord**. Oslo: Falken forlag.

Hammerlin, Y., Schjelderup, G. (1994). **Når livet blir en byrde**. Oslo: Ad Notam Gyldendal.

Hammerlin, Y. (1994b). **Tidsglimtet – et fengsels-system eller kriminalomsorg i endring?** I: Føsker, A., Fridhov, I.M., Hammerlin, Y. (red.).

Festskrift til Kåre Bødal. Oslo: KRUS/ Krim.-oms.avd, Justisdep, s. 87–108.

Hammerlin, Y., Larsen, E. (1997). **Menneskesyn i teorier om mennesket**. Oslo: Ad Notam Gyldendal.

Hammerlin, Y. (1999). **Samfunnets lidelsesproduksjon – ansatser til en kritisk ettertanke**. I: Beskow, Erikson & Nikku (red): *Sjålvords-beteende som språk*. Uppsala: Forskningsnämnden.

Hammerlin, Y., Hauge, N.P. (1999). **Selvmordsforebygging i et helhetlig perspektiv**. I: Mehlum, L. (red.). *Tilbake til livet*. Kristiansand: Høyskole-Forlaget, s. 421–445.

Hammerlin, Y. (2001). **Menneskesyn – i teorier om mennesket og teorier om selvmord**. I: Amundsen, K., Mehlum, L., Schjelderup, G. (red.). *Humanistisk-medisinske perspektiver på selvmord og forebygging*. Oslo: Senter for selvmordsforskning og -forebygging/ Universitetet i Oslo, s. 63–89.

Hammerlin, Y. (2002). **Den 'totalitære familie' og dens volds- og maktformer**. I: Råkil, M. (red.). **Menns vold mot kvinner**. Oslo: Universitetsforlaget, s.187–2004.

Hammerlin, Y. (2004). **Når det ikke-synbare blir gjort synlig**. I: *Sucidologi* 2004, årg. 9, nr. 1, s. 3–7.

Hammerlin, Y. (2005). **En resept på et selvmordsfritt samfunn? I: Herrestad, H., Mehlum, L. (red.). Utholdelige liv**. Oslo: Gyldendal.

Hammerlin, Y. (2006). **Det lidelsesproduserende hverdagslivet**. I: *Impuls/Tidsskrift for psykologi*, nr. 1, 2006 (Universitetet i Oslo), s. 11–21.

Hammerlin, Y. (2008). **Om fangebehandling, fange- og menneskesyn i norsk kriminalomsorg i anstalt 1970–2007**. Oslo: Det juridiske fakultet/ Institutt for kriminologi og rettsosnologi/ Universitetet i Oslo.

Hammerlin, Y. (2009). **Selvmord og selvmords-nærhet i norske fengsler**. Oslo: KRUS håndbøker, nr. 3, 2009.

Herrestad, H., Mehlum, L. (red.) (2005). **Utholdelige liv**. Oslo: Gyldendal.

Honneth, A. (2000). **Kamp om anerkendelse**. København: Hans Reitzels forlag.

Honneth, A. (2003). **Behovet for anerkendelse**. København: Hans Reitzels forlag.

Honneth, A. (2003b). **Unsichtbarkeit**. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, s. 10–27.

Lundkvist, A. (2001). **De riges samfund. Nyliberalismen i globaliseringens epoke**. Højberg: Forlaget Hovedland.

Marcuse, H. (1969). **Den endimensionella människan**. Stockholm: Aldusserien.

Marcuse, H. (1972). **Politiske essays**. København: Gyldendals Uglebøger.

Mathiesen, T. (1978). **Den skjulte disiplinering**. Oslo: Pax forlag.

Mathiesen, T. (2000). **Siste ord er ikke sagt: Schengen og globaliseringen av kontroll**. Oslo: Pax.

Mehlum, L. (1999). **Tilbake til livet**. Kristiansand: Høyskoleforlaget.

Mehlum, L. (2005). **Om motiver og intensjoner ved selvmordshandlinger**. I: Herrestad, H., Mehlum, L. (red.). *Utholdelige liv*. Oslo: Gyldendal Akademisk.

Møller, M. (2000/pseudonym). **I fars vold**. Oslo: Kommuneforlaget.

Sofsky, W. (2009). **Das Buch der Laster**. München: Verlag C.H. Beck.

Tranøy, B.S. (2007). **Markedets makt over sinnene**. Oslo: Aschehoug pocket.

Vetlesen, A.J. (2009). **Frihetens forvandling**. Oslo: Universitetsforlaget.

Vetlesen, A.J., Henriksen, J.-O. (2003). **Moralens sjanser i markedets tidsalder**. Oslo: Gyldendal.

Ystgaard, M. (2003). **Villet egenskade blant ungdom: nye forskningsresultater og konsekvenser for selvmordsforebyggende arbeid**. I: *Sucidologi* 2003, årg. 8, nr. 2, s. 7–11.

Østerberg, D. (1977). **Fremmedgjøring**. I: *PaxLeksikon*, bd. 2, s. 447. Oslo: Pax forlag.

Ås, B. (1979). **De fem hersketeknikker – en ufarliggjøring av undertrykkelsens våben**. I: *Årbok for Kvinderet, Kvinderetslig skriftserie*. København: Juristforbundets forlag.